

БОБРОВНИК Світлана,
д-р юрид. наук, професор,
Навчально-науковий інститут права
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
Україна

МЕХАНІЗМ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ: ПОНЯТТЯ, СТРУКТУРА ТА ФУНКЦІЇ

Закономірності становлення інституту захисту прав безпосередньо впливають на формування уявлень про цю категорію. При цьому слід наголосити на багатоаспектному характері її розуміння, що обумовлене складністю феномену прав людини, різновекторністю їх досліджень. Різне його тлумачення обумовлюється також особливостями галузевої характеристики цієї категорії. Вченими були обґрунтовані ключові характеристики інституту захисту прав, пов'язані з державно-примусовою діяльністю, відновленням порушених прав, забезпеченням виконання юридичного обов'язку, ступенем забезпеченості права. О. Ф. Скакун розмежовує поняття охорони та захисту прав людини. захист має місце при перешкоді здійснення, порушення чи погрозі порушення. Він здійснюється шляхом втручання органів держави в процес реалізації прав і свобод як об'єктивний чинник відхилення від правопорядку¹.

Деякі вчені пов'язують захист права із самими правами як важливий засіб їх захисту, гарантування та дієвості. На їх думку, права людини є об'єктивними умовами життєдіяльності людини, що включають і елемент їх захисту як важливу умову їх реалізації².

Об'єктивно обумовленим є виокремлення трьох видів інституту захисту прав, кожен з яких має власні особливості, пов'язані з розумінням прав людини. Класичний підхід до інституту прав пов'язується із класичною теорією прав людини як таких, що належать їй від народження. Захист прав визначається як об'єктивна, абсолютна і безапеляційна про-

1 Скакун О.Ф. Теорія держави і права. Х.: Консум, 2001. С. 502.

2 Забигаїло В. К. Право на права. К.: Потиліздат України, 1989. С.9.

цедура відновлення балансу між інтересами індивіда, інших людей та держави. Некласична теорія інституту захисту прав виходить із їх характеристики як соціальної цінності, що забезпечують реалізацію потреб індивіда у межах соціуму. Звідси захист прав пов'язується з діяльністю держави та суспільства, що забезпечує їх відновлення у випадку порушення та гарантує недопущення порушення прав. Посткласичний підхід до розуміння захисту прав засновується на уявленні про права як важливу цінність, що повинна бути реалізована в реальності. Звідси захист прав визначається як історичне мінливе явище, що залежить від рівня розвитку суспільства; як залежне від соціокультурних параметрів суспільства явище; як система елементів, провідне місце серед яких належить праву та науковим обґрунтуванням їх вдосконалення та розвитку.

Т. І. Пашук обґрунтовує можливість існування категорії державно-юридичний захист прав людини, виокремлюючи такі ключові ознаки: це соціальна діяльність; державно-юридична діяльність, що має правозастосовний охоронний характер; це юрисдикційна діяльність, націлена на вирішення примусового здійснення юридичного обов'язку як гарантії реалізації права людини; це засіб попередження і припинення порушення прав; це засіб забезпечення приватного інтересу; це діяльність, що ініціюється суб'єктом та забезпечується державою. Державно-юридичний захист пов'язується з правозастосовною юрисдикційною діяльністю компетентних органів, спрямовану на примусове здійснення юридичного обов'язку, відновлення такого права чи попередження його порушення³.

В основу розуміння захисту прав людини необхідно закласти ідею про те, що це інститут поширюється на всіх людей, маючи універсальний характер, він націлений на запобігання порушення прав людини, а у випадку такого порушення – на відновлення права чи реалізацію компенсаційних механізмів щодо особи, права якої порушено. Захист прав людини можливо визначити як універсальний інститут, що характеризує різноманітні можливості запобігання їх максимально можливого відновлення або реалізації компенсаційних механізмів щодо особи, права якої було порушено⁴.

Дослідження механізмів захисту прав людини на категоріальному рівні потребує аналізу філологічного розуміння поняття «механізм». Великий

3 Пашук Т. І. Державно-юридичний захист прав людини: поняття та ознаки. Бюлетень Міністерства юстиції України. 2004. №11. С. 43–44.

4 Шурдук Р. В. Деякі методологічні особливості теоретико-правового дослідження прав людини. Альманах права. 2013. Вип. 4. С. 320–321.

тлумачний словник сучасної української мови визначає механізм як внутрішню будову, систему чого-небудь, сукупність станів і процесів, з яких складається певне явище⁵. Таке розуміння механізму надає можливість акцентувати увагу на таких ознаках цієї категорії як структурованість, елементна будова, системність, взаємодія елементів, функціональність, націленість на реалізацію певним явищем мети і завдань. Багатоаспектність механізмів, їх функціонування у різноманітних сферах; складність функцій, які вони виконують, надає можливість стверджувати про наявність механізмів функціонування фундаментальних сфер та категорій. Мова іде про механізми держави, правового регулювання, правосуддя. Не складає виключення і сфера захисту прав людини, механізм якого має багатоаспектний характер та засновується на ідеї системності елементів, функціонування яких забезпечує захист прав людини.

Дослідження механізмів захисту прав людини є актуальним в аспекті з'ясування теоретичних і практичних аспектів захисту прав, встановлення закономірностей становлення та розвитку цих механізмів; визначення особливостей елементів захисту суб'єктивних прав, що складають механізми які охоплюють засади внутрішньодержавного та міжнародного захисту.

Наголошуючи на наявності системи механізмів захисту прав на практиці, їх характеристика пов'язується з виокремленням механізму захисту як правової категорії, ознаки якої притаманні кожному із означених механізмів.

Необхідно зазначити, що в сучасній юридичній літературі відсутня єдність наукових підходів щодо визначення змісту, сутності та природи механізму захисту прав і навіть назви цієї категорії. В наукових роботах використовуються такі поняття, як механізм захисту прав людини⁶, моделі захисту прав⁷, форми захисту прав людини⁸, система захисту прав людини⁹. На думку В. В. Радзіївської доцільно вживати термін механізм забезпечення прав людини, який може бути визначений у широкому зна-

5 Великий тлумачний словник сучасної української мови. Київ, Ірпінь: Перун, 2005. С. 523.

6 Товт М. М. Міжнародно-правовий захист національних меншин (тенденції сучасного розвитку). Дис. ... канд. юрид. наук. К., 2002. С. 87.

7 Тимченко Г. П. Способы и процессуальные формы защиты гражданских прав. Дис. канд. наук. Харьков, 2002. С. 123.

8 Сосніна О. Удосконалення сучасного механізму захисту прав людини. Проблеми державотворення та захисту прав людини в Україні. Львів, 1996. С. 42. Темченко В. Поняття та зміст форм забезпечення прав людини і основних свобод у міжнародних та правових аспектах. Підприємництво, господарство і право. 2005. №8. С. 83.

9 Темченко В. поняття та зміст форм забезпечення прав людини і основних свобод у міжнародних правових актах. Підприємництво, господарство і право, 2005. №8. С. 83.

ченні як механізм охорони та захисту прав і свобод людини і громадянина та вузькому значенні як діяльність органів держави та інших органів, націлена на реалізацію прав і свобод людини і громадянина¹⁰.

П. О. Шорський під механізмом забезпечення прав розуміє сукупність норм, відносин, прийомів і способів, форм, гарантій і суб'єктів їх здійснення, які створюють умови для оптимальної організації та функціонування певної системи для досягнення мети її існування¹¹. В узагальненому вигляді – це процес діяльності компетентних органів держави щодо створення умов реалізації, охорони та захисту прав громадян. Означене надає можливість стверджувати, що механізм забезпечення прав є більш широким поняттям, ніж механізм захисту прав. Це ж стверджує і І. В. Лагутіна, яка виокремлює три складові механізму забезпечення прав – механізм утвердження, механізм реалізації та механізм захисту прав¹².

Як одна із форм механізму забезпечення прав є захист прав особи. Це поняття стає однією з найбільш поширених юридичних конструкцій не лише в сучасному законодавстві, а і в науковій літературі як теоретичного, так і галузевого характеру. Це обумовлено розвитком і поглибленням правозахисної спрямованості як законодавства, так і практики його застосування. Як підкреслюється у науковій літературі, саме захист прав людини отримує яскраве вираження у правовій державі через розмаїття здійснюваних державою функцій і конкретних видів діяльності¹³.

В сучасній юридичній літературі обґрунтовано різноманітні підходи до визначення механізму захисту прав на доктринальному рівні. Вони можуть бути досліджені на певних рівнях:

- *діяльнісному*, що характеризує механізм захисту прав як можливості здійснення громадянами певних вчинків щодо захисту власних прав і свобод, діяльність системи органів держави, які забезпечують і захищають ці права і свободи¹⁴;

10 Радзівська В. В. Щодо правового визначення поняття «механізм забезпечення прав і свобод людини та громадянина». Бюлетень Міністерства юстиції України. 2010. №3. С. 152.

11 Шорський П. О. Адміністративно-правовий механізм забезпечення виборчих прав громадян в Україні: сутність і структурні елементи. Право і безпека. 2017. №2 (65). С. 65.

12 Лагутіна І. В. Юридичний механізм забезпечення особистих немайнових трудових прав. Автореф. дис.. д-ра юрид. наук. Одеса, 2015. С. 12.

13 Оборотов Ю. Дослідження цінності держави як актуальний напрямок сучасного правознавства. Право України. 2010. №1 С. 46.

14 Стрельбицький М. Права людини та механізм їх захисту. Веб-сайт: : https://kp-rda.gov.ua/more_news2/09-37-46-14-12-2018

- *регулятивний*, що акцентує увагу на механізмі захисту прав як взятій в сукупності системі правових засобів, за допомогою яких здійснюється правове регулювання суспільних відносин у сфері захисту прав особи¹⁵;
- *системний*, що визначає досліджуваний механізм як систему правових засобів, метою яких є захист прав людини. Це система способів, засобів та форм державного та недержавного захисту особою порушених прав;
- *функціональний*, що характеризує механізм захисту прав як систему державних, міжнародних та громадських інституцій, функціями яких є захист прав фізичних та юридичних осіб, які реалізують конституційне право на захист¹⁶;
- *інституційний* підхід акцентує увагу на системі інституцій, що забезпечують захист прав. Основними серед них є органи влади, органи місцевого самоврядування, їх посадові особи, громадяни, які в сукупності забезпечують захист прав і свобод громадян. В якості основних інституцій, які забезпечують дієвість механізму захисту права визначають органи державної влади і місцевого самоврядування та їх посадові особи, спеціалізовані державні і громадські органи та організації у справах захисту прав, політичні партії, громадські діячі та особи, права яких порушено¹⁷;
- *нормативний*, що пов'язує механізм захисту прав з нормативною основою, в якості якої визначають нормативно-правові акти матеріального і процесуального характеру, які закріплюють права, порядок їх реалізації та захисту; правові акти, які визначають повноваження органів та організацій, які забезпечують захист прав; нормативні акти, що визначають межі захисту; інші соціальні норми, вміщені в статутах політичних партій, громадських організацій, правових звичаях; засоби масової інформації; засоби стимулювання захисту прав¹⁸. Важливого значення для нормативного аналізу механізму захисту прав мають внутрішньодержавні та міжнародні засоби. Саме на цьому акцентує увагу О. Сташенко, визначаючи цей механізм як складний правовий комплекс, що включає як національні акти, які покладаються в основу діяльності держави, та міжнародні договори і створювані на їх основі органи, що забезпечують їх реалізацію¹⁹;

15 Борецько А.В. Конституційно-правовий механізм захисту прав особи: поняття та сутність. Вісник ОНУ імені І. І. Мечникова. Правознавство. 2019. Т. 24. Вип. 2 (35). С. 59.

16 Борецько А.В. Вказана праця. С. 60.

17 Гришко О. М. Механізм забезпечення прав людини в Україні // Правове регулювання економіки, 2017. №16. С. 34.

18 Погорілко В. Ф. Нова Конституція України. Огляд і коментарі. К., 1996. С. 100–101.

19 Сташенко О. До питання про вдосконалення механізму забезпечення прав і свобод людини і громадянина. Підприємництво, господарство і право. 2010. №6. С. 115.

- комунікативний, що характеризує механізм захисту людиною прав як динамічний взаємозв'язок носія права на захист та відповідного державного органу, що здійснюється у процесуальному режимі реалізації правохоронних відносин з метою захисту суб'єктивного права²⁰.

Таким чином, механізм захисту прав людини може бути визначений як заснована на нормах національного та міжнародного права, процесуально регламентована діяльність органів держави, посадових осіб, інститутів громадянського суспільства та окремих суб'єктів, метою якої є захист, відновлення порушених прав та недопущення їх порушення у майбутньому.

Важливого значення для визначення сутності механізму захисту прав належить з'ясуванню функціонального призначення цієї категорії. Функції механізму захисту прав є напрямками впливу цього інституту на суспільно-правову практику у сфері захисту прав. Багатоаспектність цієї категорії обумовлює можливість виокремлення певних функцій, які в сукупності характеризують сутність та природу механізму захисту прав. Охарактеризуємо основні з них:

- *комунікативна* пов'язується з можливістю забезпечення та відновлення суспільної комунікації у випадку порушення суб'єктивних прав. Саме захист прав є засобом їх гарантування, відновлення у випадку порушення чи недопущення порушень у майбутньому, що забезпечує відновлення процесу комунікації між індивідом, суспільством та державою;

- *регулятивна* функція виявляється у можливості упорядкування відносин у сфері захисту прав. Нормативна основа механізму, що складається з правових норм, нормативних актів та міжнародно-правових документів, забезпечує можливість закріплення процесу та статусу суб'єктів захисту прав на матеріальному і процесуальному рівнях;

- *відновлювана* функція механізму захисту прав полягає у наявності засобів, які забезпечують відновлення порушених у результаті скоєння правопорушень прав суб'єктів. Таке відновлення здійснюється, як правило, в судовому порядку, характеризується особливим процесуальним статусом та наявністю особливих суб'єктів – органів держави і посадових осіб, які забезпечують виконання судового рішення, націленого на відновлення порушених прав.

²⁰ Прийменко Л. Права і свободи людини. Декларація прав людини. Електронний ресурс. Режим доступу: [http://Donetsk.mns.gov.ua / K2/inshe/2010/9/12/10/9?12?10/htm](http://Donetsk.mns.gov.ua/K2/inshe/2010/9/12/10/9?12?10/htm).

Багатоаспектний характер механізму захисту прав людини обумовлює його структурованість. Структура цієї категорії може бути визначена як система елементів, заснованих на єдиних принципах та націлених на досягнення мети, які визначають сутність, природу механізму захисту прав та формують уявлення про його співвідношення із суміжними правовими категоріями.

Саме на структурному рівні виявляється самостійний характер категорії, визначаються елементи, що її складають та з'ясовується місце досліджуваної категорії в системі правових явищ.

У сучасній юридичній науці відсутня єдність доктринальних уявлень щодо структурних елементів механізму захисту прав, що обумовлюється складністю та практичною значущістю цієї категорії.

На думку О. В. Негодченко, елементами механізму захисту прав є правові норми, нормативно-правові акти, індивідуальні правові документи, юридичні факти, правові відносини, суб'єктивні права та юридичні обов'язки, форми захисту прав та обов'язків²¹. М. Д. Савенко за основу механізму захисту прав вважає правові принципи, норми, юридичні гарантії, вимоги діяльності органів влади, органів місцевого самоврядування, посадових осіб, громадян, які в сукупності забезпечують охорону і захисту основних прав та свобод громадян²². Як зауважує О.В Лавринович складовими структури механізму захисту прав є механізм реалізації норми права, механізм охорони; механізм захисту та механізм відновлення прав. На думку С. М. Шило, який дещо ототожнює категорії механізм захисту та механізм забезпечення прав, структуру механізму складають норми права – офіційні правила з моделлю поведінки людей; юридичні факти, що приводять у дію норму права; правовідносини – моделі поведінки суб'єктів; акти реалізації суб'єктивних прав; акти правозастосування; елементи правосвідомості і правової культури²³.

До складу механізму захисту прав вчені відносять також:

- нормативні (матеріально-правові, процесуальні та інституційні форми захисту);

21 Негодченко О. В. Забезпечення прав і свобод людини органами внутрішніх справ України: монографія. Дніпропетровськ; Поліграфіст. 2002. С 213.

22 Савенко М. Конституційний Суд і омбудсмен у державному механізмі захисту прав та свобод людини і громадянина // Вісник Конституційного Суду України. 2000. №1. С. 74.

23 Шило С. М. Механізм захисту прав і свобод людини і громадянина як гарантія забезпечення законності та дисципліни в діяльності органів внутрішніх справ // Науковий вісник Ужгородського національного університету, 2013. Вип 22. Ч. 1. Т. 2. С. 271.

- сукупність механізмів – правореґулюючих, правоохоронних, розв'язання конфліктів;
- ідентифікаційні, інформаційні, організаційні елементи;
- сукупність принципів і норм, які встановлюють обов'язок держав щодо забезпечення та дотримання основних прав та відповідальність за їх порушення²⁴.

Деякі вчені до складу елементів механізму захисту прав включають заходи, що забезпечують відновлення порушених прав²⁵. Дещо розширює спектр елементів механізму захисту прав С. В. Бобровник, відносячи до його складу органи держави та місцевого самоврядування; підприємства, установи та організації, які гарантують захист права; спеціальні органи держави, до повноважень яких належить захист прав; засоби масової інформації; система нормативних актів, що закріплюють засоби захисту прав²⁶. Т. І. Пашук ототожнює механізм захисту прав із засобами відновлення порушеного права, заперечуючи належність до цього механізму заходів юридичної відповідальності та інших видів державного примусу²⁷.

Елементи механізму захисту прав можуть бути класифіковані і за їх змістовним наповненням на:

- суб'єкт правового захисту прав людини, тобто фізичні, юридичні особи та держава у особі уповноважених органів, націлених правомочностями щодо захисту прав, а також людина, права якої порушені;
- об'єкт правового захисту прав, тобто надані державою можливості, порушені третіми особами;
- зміст правового захисту, тобто коло прав та обов'язків суб'єктів правового захисту щодо вжиття правових заходів з метою захисту прав людини²⁸.

На нашу думку, елементи механізму захисту прав можливо класифікувати на певні групи, кожна з яких має забезпечувати дію певного аспекту механізму захисту прав.

24 Словська І. Механізм захисту прав людини – основоположний принцип сучасного українського конституціоналізму // Право України. 2001. №9. С. 49-51.

25 Соціально-правовий механізм забезпечення (реалізації, охорони та захисту) прав людини. Міжнародний захист прав людини [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.refine.org.ua/pageid-228-2/html>

26 Теорія держави і права. Академічний курс. К.: Юрінком Інтер, 2006.

27 Пашук Т. І. Державно-юридичний захист прав людини: поняття та ознаки // Бюлетень Міністерства юстиції України. 2004. №11. С. 38.

28 Шурдук Р. В. Теоретико-правовий аспект імплементації механізмів захисту прав людини в Україні. Дис. ... канд. юрид. наук. К., 2014. С. 89-90.

I. *Нормативна основа механізму*, яку складають норми права, нормативно-правові акти, що закріплюють засоби правового захисту, повноваження суб'єктів захисту прав та процесуальні аспекти правового захисту;

II. *Організаційна основа* пов'язується із суб'єктами, які забезпечують захист (спеціальні органи держави, посадовці, інститути громадянського суспільства), що звертаються за захистом;

III. *Змістовні елементи*, що включають зміст прав та свобод, що порушуються; правозахисні засоби; статусні повноваження суб'єктів; обов'язки як гарантія захисту прав;

IV. *Правозахисні та компенсаційні елементи*, що включають засоби недопущення та припинення порушень суб'єктивних прав; засоби відновлення прав; можливості звернення до міжнародних інституцій.

V. *Примусові елементи*, що включають різні види юридичної відповідальності як засобу порушених прав.

DOI: 10.51587/9781-7364-13395-2022-008-299-307

VARYCH Olga

Ph.D. (Sciences of Law) Associate Professor

Educational and scientific institute of Law of Taras Shevchenko

National University of Kyiv

ORCID ID: 0000-0003-0289-4039

Ukraine

EFFICIENCY OF ENVIRONMENTAL ACTIVITY OF THE STATE AS IMPORTANT DIRECTION OF PROVIDING OF ENSURING PUBLIC HEALTH PROTECTION

The problem of the efficiency of legal activity occupies one of the fundamental places in the system of scientific interests of theory and philosophy of law. This is not a coincidence, since any phenomenon or process in jurisprudence is characterized primarily by its effectiveness in society, the legal system, and only if their proper functioning brings a positive result, it has its value and, accordingly, is of scientific interest. In legal science, understanding of efficiency is quite debatable, which is caused by the ambiguity of understanding of the concepts of "legal effect", "legal consequence" and "legal result". Today, two classical doctrinal approaches have emerged and they consider the phenomenon of efficiency in law as: